

K. SULTANOV SHÍĜARMALARÍNDÁ SOMATIKALÍQ FRAZEOLGIZMLERDÍŇ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELİKLERI

Uzakova Janar

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19659623>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 16-aprel 2026 yil
Ma'qullandi: 18-aprel 2026 yil
Nashr qilindi: 20-aprel 2026 yil

KEYWORDS

Kórkem shıǵarma, somatikalıq frazeologizmler, kórkem tekst, stilistika, frazeologiyalıq birlik.

ABSTRACT

Maqalada belgili qaraqalpaq jazıwshısı K. Sultanovtıń shıǵarmalarındaǵı somatikalıq frazeologizmlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri izertlengen. Avtor óz shıǵarmalarında insan denesiniń mısalları (kóz, qol, ayaq, bas hám t.b.) arqalı jasalǵan frazeologizmlerdi qollanıw arqalı qaharmanlardıń ishki dúnyasın, emociyaların hám xarakterin kórsetip beriwdegi sheberligi talqılanadı hám olardıń jazıwshı tili estetikasın bayıtıwdaǵı roli anıqlanǵan.

Házirgi zaman qaraqalpaq til biliminde kórkem shıǵarma tilin izertlew, onıń ishinde jazıwshı sheberliginiń individual ózgesheliklerin ashıp beriw áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Kórkem teksttiń tili — bul tek informaciya jetkeriw quralı emes, al jazıwshınıń kórkem-estetikalıq niyetin, xalıqtıń milliy mentalitetin hám dástúriy dúnya tanımın sáwlelendiriwshi quramalı sistema. Ásirese, frazeologiyalıq birlikler, sonday-aq olardıń eń kóp qollanılıwshı qatlamı bolǵan **somatikalıq frazeologizmler** (adam denesi músheleri atamaları qatnasqan turaqlı dizbekler) kórkem shıǵarma tili ushın eń tásirsheń ekspressiv qural xizmetin atqaradı.

Professor E.Berdimuratov «Qaraqalpaq tilindegi sóz dizbekleriniń kópshilik toparı adamzat turmısında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın predmetler menen qubılıslar dógereginde payda bolǵanın kóremiz», – degen pikirdi aytadı hám adam músheleriniń atamalarına baylanıslı (*til, awız, júrek, ayaq, qol, bet, bas, murın, qulaq, ókpe t.b.*), haywanatlar atamalarına baylanıslı (*iyt, túye, qoy, at, eshek t.b.*) sózler frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında kóp ushırasatuǵının kórsetedi.[1] J. Eshbaevtıń «Qaraqalpaq tiliniń qısqaşa frazeologiyalıq sózligi»nde [2], T. Jumamuratov tárepinen dúzilgen mektep oqıshılarına arnalǵan russha-qaraqalpaqsha frazeologiyalıq sózlikte [3] somatikalıq frazemalar tuwralı maǵlıwmatlar berilgen.

A.Isaevtıń ózbek tilindegi somatikalıq frazeologizmlerge baǵıshlanǵan kandidatlıq dissertaciyasında [4] frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sınarları bizdi qorshaǵan dúnyanıń hár qıylı qubılısları menen tikkeley baylanıslı túrde payda bolatuǵınlıǵı, frazeologizmler gez kelgen sózlerden alına bermeytuǵınlıǵı, ásirese, tilimizdegi frazeologizmler adamnıń dene

múshelerine, haywanlarğa baylanıslı, flora, faunağa baylanıslı sózler átirapında dóreytuǵınlıǵı anıqlanǵan.

Qaraqalpaq tilinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına (somatizmlerge) baylanıslı frazeologizmler kóplep ushırasadı: *kózine shóp salıw, kózi jetiw, til alǵısh, til tiygiziw, tili shıǵıw, tisinen shıǵarmaw, tis qaqqan, awzı ashılıw, awzına qum quyıw, awzınan túsken dey, murnınan jip ótkerip alıw, moynına miniw, basına kóteri w* hám t.b. Bunday somatikalıq frazeologizmler K. Sultanov shıǵarmalarında da jiyi ushıratsaq boladı. Jazıwshı óz shıǵarmalarında kórkem obrazlardıń psixologiyalıq halatların súwretlewde somatizmlerden júdá sheber paydalanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Bul birlikler shıǵarma tekstinde tek kórkemlew quralı bolıp qalmastan, qaharmanlardıń ishki halatların ashıp beriwshi ról xızmetin de atqaradı. Biz bul frazeologizmlerdi tómendegidey toparlarǵa bólip qarawdı maqul kórdik:

“**Bas**” sózi uyqtı bolıp kelgen frazeologizmler: **Basına súrgin túsiw** --Sóytip, shıraqlarım biltırdan beri *basımızǵa bir súrgin túse qaldı*. “Bay menen bay quda bolsa, arasında jorǵa júredi, bay menen jarlı quda bolsa qaydan dus boldım dep zorǵa júredi” degendey tentek balamız kórpesine qaramay ayaǵın sozıp, arqasın qaramay tayaǵın suǵıp, bayǵa tiyer me?! Baydıń jesirin alıp qashar ma ma?! “Ájiniyaz” romanı, 185-bet. **Tóbesi kókke jetiw**– Qudiyar Xiywaǵa barıp, tapsırǵan xızmetin ornına otırǵızǵanına, jasawıllardı ertip kelgenine hám biylikti alıp bergentine Xalmurattıń *tóbesi kókke jetse*, endi “elden saylap qız alaman!”-- dep, Sabırdıń kózi ayǵa tigildi. “Ájiniyaz” romanı, 294-bet

Joqarıdaǵı mısallarda «**basına súrgin túsiw**» somatizmi arqalı qaharmannıń qıyınshılıqqa ushırawı, basınan awır kúnlerdiń ótiwin kóriwimizge boladı. Sonday-aq bul jerde qayǵılı waqıya tek bir adamnıń emes, pútkil shańaraqtıń basına túsken awır jaǵday ekeni usı frazeologizmnıń qollanıwı arqalı tásirli jetkerip berilgen. Al, «**tóbesi kókke jetiw**» frazeologizminde bolsa, bas hám tóbe komponentleri almasıp qollanıwı arqalı adamnıń sheksiz quwanışın, ózin baxıtlı seziw sıyaqlı unamlı emociyaları jetkerip berilgen.

“**Kóz**” sózi uytqı bolıp kelgen frazeologizmler: **Kózi sharasınan shıǵıw** – Ájiniyaz tigilip qarap: “Haw!”... dep ańırayıp qaldı. Keń ashılǵan kózleri “sol emes pe? Sol!” degendey tańırqanıp, *kózi sharasınan shıǵıp kete jazladı*. Ol jigit buǵan ser salmay, nókerlerdiń arasına kirip ketti. . “Ájiniyaz” romanı, 272-bet. **Kóziniń qarashıǵınday** – Jamaldıń xatın oqıp atırǵanda Qalıylanıń “jaw Aqdáryaǵa kelse bári-bir óltiredi” degen sózi esine tústi. “Kimdi óltiredi?!”... *Kóziniń qarashıǵınday* inisi Jamaldı, hayalı Narjandı, eki náreste balasın óltiredi. “Aqdárya” romanı,17-bet

Birinshi mısaldaǵı frazeologizmde – qattı tań qalıw, hayran qalıw yaki qorqıw nátiyjesinde kózleriniń baqırayıp ashılıwın bildiretuǵın somatikalıq birlik qollanılgan. Keyingi frazeologizmde bolsa insan ushın bir nárseniń júdá qádirli bolıwı, onı janınan artıq kóriwi túsiniledi. Avtor bul somatizmdi qollanıw arqalı qaharmannıń óz inisine, shańaraǵına bolǵan sheksiz mehir-muhabbatın hám olardıń ómiri ózi ushın qanshelli qádirli ekenin kórsetip bergin.

“**Júrek**” sózi uyqtı bolıp kelgen frazeologizmler: **Júregi asaw tawday tuwlaw** - *Jas júrek asaw tayday tuwlap*, túlegen tomaǵalı qarshıǵaday ál aspandı kúseydi. Ushıwǵa aspanı, shabıwǵa maydanı tar ma, talpınıp kóterilip turıp, ayaqtaǵı tusawı esine túsken dey julqınıp basıladı. Sol tarshılıq. Sol tusaw ne ekenin balanıń ózi de sezbeytuǵın edi. Búgingi birinshi kórgen dákki zeynin ziyrekletip salmaqlı bir oyǵa batırdı... “Ájiniyaz” romanı,155-bet.

Júrekleri sháwkildew – Ólim tırnağınan shıgıp, «ómir bosagásın endi atladiq» dep *júrekleri sháwkildep* kiyatırğan Jumabay menen Jámiylanıń jigeri qum boldı. “Aqdárya” romanı 121-bet

Keltirilgen mısallarda “júregi asaw tawday tuwlaw” – qattı tolqınlanıw, jaslıq talpınıs, erkine umtılw hám ishki dúnyasınıń turaqsızlıǵı. Jazıwshı bul jerde “júrek” somatizmin “asaw tay” simvolı menen baylanıstırğan. Taydıń asawlıǵı — bul tájiriybesizlik emes, al erkinlikke, keńlikke degen umtılistı bildiredi. Keyingi mısalda bolsa, Jumabay menen Jámiylanıń qáwipten qutılıp, baxıtlı bolamız degen niyetiniń kúshliligi usı somatizm arqalı berilgen. Jazıwshı júrektiń urısı hám onıń tolqını arqalı qaharmanlardıń ruwxıy jańalanıwın kórsetken.

“**Bawır**” sózi uytqı bolıp keliwi: **Bawırı qan bolıw**– Jalǵız balanı qashanǵı jat elge dilgir qılaman!... Qanalası ushın *qara bawırı qan bolmaǵan* qarındastıń ne keregi bar?!.. Súygenine ketken nashar joq. Sonıń ushın da er azamat etpey, nashar etip jaratqan. Meni de mına qızdıń ákesi arbanıń altaqtasına eki burımımdı baylap, zorlap ákeldi. Usı gápti aytsam mına qız kesheden berli qan sorpa bolıp jılap, meniń menen jaǵalasıp otır. Men ne qılayın. Zamanı usınday etse, men qáytemen!... “Ájiniyaz” romanı, 187-bet. **Bawırın kúyedey jew**- Kózleriniń jalını semik. Jerge *tesilip qarap*, kirpiklerin siyrek qaǵadı. Geyde delbedey teńselip ketedi. *Qalıń qayǵı* menen sızlaǵan sarsıq ishten *bawırın kúyedey jeydi*. “Ájiniyaz” romanı, 19-bet

Qaraqalpaq tilinde «bawır» — tek adamnıń aǵzası ǵana emes, al tuwısqanlıq, jaqınlıq hám ishki sezimlerdiń orayı esaplanadı. Romanda “bawır” somatizmi kóbinese tuwısqanlıq sezimler hám ishki ruwxıy azaplanıwdı súwretlewge xızmet etedi. “Bawırı qan bolıw” hám “bawırın kúyedey jew” birlikleri qaharmannıń ishki dúnyasındaǵı tınımsız gúresti hám sharasızlıqtı sáwlelendirgen. Jazıwshı bul somatizmler arqalı kórkem obrazdıń psixologiyalıq portretin sızıwda sheber qollana alǵan.

“**Qol**” sózi uytqı bolıp keliwi: **Qol qabısın tiygiziw**– Jawdıń jeńiliwine sep bolar ma, balam sawashtan tezirek quwısar ma, – dep *qol-qabısımdı tiygizip* júrmen. “Aqdárya” romanı, 98-bet. **Qurı qol qaytıw** – Sonlıqtan ol usı bastan mediresedegi turmıs kemtarshılıǵına, -- iyne menen qudıq qazǵanday túsiniksiz tildegi awır oqıwǵa -- sabır parasatın hám qanaat peyilin zorlap kóndire basladı. Ol ashlıqqa da, azapqa da qayıl boldı. Ol ziyrek hám tildi qanıq biletuǵın mollalarǵa júgindi. Óypese awıldaǵı bilimi shalaǵay mollalarday bul da *qurı qol qaytatıwın* sezdi. “Ájiniyaz” romanı, 282-bet.

Jazıwshı shıǵarmalarında “qol” somatizmi kóbinese háreket, kómek hám nátiyje mánislerinde qollanılgan “Qol qabısın tiygiziw” — unamli háreket hám járdemniń belgisimbolsa, “qurı qol qaytıw” — qolǵa keltirilgen nátiyjeniń joqlıǵın bildiriwshi stilistikalıq birlik esaplanadı. Jazıwshı bul somatizmlerden orınlı paydalanıw arqalı qaharmanlardıń niyetin hám aqıbetin kórsetiwdi maqset etken.

“**Awız**” sózi uytqı bolıp keliwi: **Awızǵa iliniw**– Aq jigiti-aw, qarshaday shaǵınnan kózge túsip, *awızǵa iline bermeseń-o bawırım!*... “Ájiniyaz” romanı, 13-bet. **Awız túkli** - --Jansız bolsa, jansız-aq bolsın,-- dep ǵarrı dawısın qáhárli shıǵardı. -- Mına Xiywanıń zalım patshalarınan “*awız túkli*” orıs jaqsı!... “Ájiniyaz” romanı, 225-bet. «**Awızǵa iliniw**» frazeologizminiń mánisi – el awızına túsip, talqılanıw, abıroyı yaki qásiyetleri menen adamlar arasında tanılıw. Bul jerde «**awız**» — jámiyetlik pikirdiń, gáp-sózdiń simvolı. K. Sultanov bul birlikti Ájiniyazdıń jaslayınan-aq óneri hám ziyrekligi menen kózge túskenligin súwretlew ushın qollaǵan, biraq, «iline bermeseń-o» degen eskertiw bul tanımallıqtıń qáwipli táreplerin de ańlatıp tur. Al, «**awız túkli**» frazası basqa millet wákillerin (tiykarınan orıslardı) bildiriwshi, sonday-aq kúshli, bárdamli yaki ózgeshe degen mánini beriwshi turaqlı dizbek. Jazıwshı bul somatizmdi qollanıw

arqalı xalıqtıń sol dáwirdegi tınıshlıq izlew hám qorǵanısh sezimlerin personajdıń (ǵarrınıń) tili menen júdá tásirsheń beriwge erisken.

“Tis” sózi uytqı bolıp keliwi **Iyegin kese belden tislew** -- Xa-a-bar, joq-ǵoy-dep muńaydı. Perzenti esine túsken ana egitilip, parlap aǵıp kiyatırǵan kóz jasın kisi úyinde tógiwge tartıp, *iyegin kese belden tislep*, buwlıǵıp ishıındı. “Ájiniyaz” romanı, 35-bet. **Ernin ayqara tislew**– Esengeldiniń úyine jaqınlay bergem waqıtta Ájiniyazdıń kózi eki jasawıldıń aldında kiyatırǵan Ernazarǵa tústi. “Waq” dep, qatıp qalshıyıp turdı da qaldı. *Astıngı ernin ayqara tislep*, ókinip, *basın shayqap tur!...* 222-bet «**Iyegin kese belden tislew**» misalında ananıń óz perzentine bolǵan saǵınısh sezimleri súwretlenip, óziniń kóz jasın hám tolqınlanıwın basqalardan jasırıw ushın kúsh penen ózin-ózi uslaw, shıdaw túsiniyse, «**ernin ayqara tislew**» birliginde bolsa personajdıń ókinish, hayranlıq hám sharasızlıqtan payda bolǵan emociyalıq jaǵdayı kórinedi. Jazıwshı Ernazardıń qolǵa túskenin kórgen Ájiniyazdıń sarsılısın beriwde «ernin tislew» detalı arqalı personajdıń ishki jan dúnyasındaǵı «ókinish» sezimin jetkerip bergem. Bul jerde «ayqara» sózi emociyanıń kúshlililik dárejesin arttırıp kelgen.

K. Sultanovtıń shıǵarmaların lingvostilistikalıq jaqtan analizlew nátiyjesinde tómendegidey juwmaqlarǵa keldik:

- Somatizmler (*júrek, kóz, bawır* hám t.b.) shıǵarmada qaharmanlardıń ishki tolǵanısların ashıp beriwshi eń tásirsheń qural xizmetin atqaradı.

- Jazıwshı dástúriy frazeologizmlerge jańa komponentler qosıw arqalı (*asaw tayday tuwlaw, iyegin kese belden tislew*) olardıń ekspressivlik júgin arttırǵan.

- Somatikalıq birlikler qaraqalpaq xalıqınıń turmıs tárizi, mentaliteti hám dúnya tanıwı menen bekkem baylanısqa halda qollanılǵan.

Ulıwma alǵanda, K. Sultanovtıń somatikalıq frazeologizmlerden paydalanıw sheberligi qaraqalpaq ádebiy tiliniń kórkemlik imkaniyatların keńeytiwge hám jazıwshınıń individual stilin qalıplestiriwge xizmet etken.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис, 1994. - Б 136-137.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. - Нөкис, 1985. - Б. 44,48-49.
3. Джумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. - Нукус, 1985, - Б.146.
4. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Автореф. дис... канд.фил. наук. - Ташкент, 1977.
5. Оразымбетов А. Қарақалпақ нақыл-мақалларында сомаизмлердің қолланылыуы//Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында. Халық аралық илимий конф.материаллары. – Нөкис: 2015. Б. 122-123.
6. Пахратдинов Қ , Бекниязов Қ Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер. - Нөкис, «Билим», 2012.